

1.3. Ідеологія, міф і політична утопія в структурі національної ідеї: проблема оптимізації політичного дискурсу

Радянський Союз був ідеократичною державою. Комуністична партія проголошувалася в Конституції керівною і спрямовуючою силою суспільства. Відповідно філософія (як і увесь гуманітарний блок науки) були в головному максимально близькі, якщо не тотожні комуністичній ідеології.

Щоправда ситуація складалася двозначною: науковці гуманітарної сфери не лише чесно виконували держзамовлення, але й водночас намагалися, так чи інакше, вислизнути із-під нав'язливого контролю з боку офіційної ідеології. Врешті-решт анулювання статті 5 Конституції СРСР про керівну і спрямовуючу роль Комуністичної партії призвело до деідеологізації кінця 1990 – початку 2000 рр. При усій фрагментарності й частковій зворотності цей процес різко розширив можливості гуманітарних досліджень, зокрема філософських.

Все ж про остаточну перемогу науки над ідеологією на пострадянському просторі після розпаду СРСР було говорити зарано. Так, уже наприкінці першого десятиліття XXI ст. в Російській Федерації став спостерігатися процес безумовного зростання впливу тіншової «проникаючої» ідеології, а в подальшому активізувалися незграбні спроби відродити подобу радянського ідеологічного офіціозу. Нині філософи Російської академії наук (РАН) висловлюють занепокоєння щодо можливої фундаментальної реабілітації ідеологічного.

Втім зазначений тренд відбувається поки-що без очевидного ідеологічного диктату правлячих верхів: «якщо в радянській моделі влада реалізовувала свої ідеологічні інтереси, цілі і амбіції тиском на професійну філософію в цілому, то нині вона віддає перевагу або ж вибіркового ангажементу із середовища професіоналів, залишаючи решту в спокої, або ж робить ставку на своїх власних «філософів», необов'язково професійних, але таких, що поступово інфільтруються також в професійне – дослідницьке і викладацьке – середовище. Ті ж зміни в підході спостерігаються, зокрема, у ставленні влади до досліджень в історії (свої «історики»), а можливо, і до науки в цілому. Не виключено, що це взагалі одна схема, в котрій, наприклад, масові репресії замінюються репресіями вибілковими й точковими, але показовими».

Зазначена ситуація викликає певне занепокоєння в академічних колах. З одного боку, показна «м'якість» очевидного зовнішнього тиску з боку ідеології на наукову сферу створює ілюзію відсутності ідеологічного тиску в гуманітарній сфері взагалі. З іншого – частина науковців уже втягується в процес так званого «ідеологічного забезпечення» владних структур, якщо не «ідеологічної боротьби» в гуманітарній сфері.

Свідченням цьому впродовж 2016-2018 рр. стала ціла серія наукових заходів в Інституті філософії РАН, спрямованих на опрацювання актуальних проблем взаємовідносин філософії й ідеології в гуманітарній доктрині країни. Домінуюча думка ряду проведених наукових семінарів та «круглих столів» зводиться до того, що тема «Філософія й ідеологія» заслуговує, принаймні, щоб в тих чи тих форматах стати предметом регулярного осмислення.

Уже зараз визначилися найбільш гострі лінії суперечностей:

- 1) чи протистоїть філософія ідеології, чи філософія сама є різновидом ідеології?
- 2) який обсяг і ареал розповсюдження ідеологічного?
- 3) чи є ідеологія виключно негативним проявом духовного й інтелектуального життя, або ж вона може також виконувати певні позитивні функції?

Наразі науковці РАН вдалися до здійснення цільового наукового проекту. Було вирішено застосувати уже апробовану методику «Ідеологічного конструктора», яка свого часу виправдала себе при узагальненні дискусії щодо російської національної ідеї. Ця робота у 1996-1997 рр. була проведена в рамках Групи консультантів Адміністрації президента, а її результатом стала книга «Росія в пошуках ідеї» (Баранов А., Захваткин М., Добровольский Д., Мирский Э., Рубцов А. Россия в поисках идеи: анализ прессы (Рабочие материалы Группы консультантов при Администрации Президента РФ. Вып. 1). М.: Известия, 1997.).

Напрацьована методика набула такого характеру:

- 1) збирається корпус текстів, що репрезентують основний масив уже опублікованих матеріалів;
- 2) атомарні висловлювання й судження окремих авторів (проблемні модулі) переформатовуються відповідно до нової структури по окремих більш локальних темах;
- 3) у підсумку отримується логічний каркас проблеми, що всотує в себе судження десятків, якщо не сотень, авторів.

У практичному плані рубрикатор («тематичний конструктор») проблеми «Філософія й ідеологія» у найбільш загальних рисах набув такого вигляду:

- 1) що є філософія?
- 2) що є ідеологія?
- 3) взаємовідносини філософії й ідеології;
- 4) деідеологізація: межі можливого і неможливого;
- 5) прояви ідеологічного (історія, мистецтво і наука, релігія, психопатологія, економіка, соціальне проектування й прогнозування).

В оцінці феномену філософії й ідеології науковцями РАН було запропоновано низку положень, які, на наш погляд, не варто залишати без уваги. Так, певного консенсусу було досягнуто з приводу такого судження: «Будь-яка значима філософська концепція завжди має дві іпостасі. З одного

боку, це критика існуючого стану справ: у пізнанні, у моральному житті, у політичному й соціальному устрої тощо. З іншого боку, це побудова певного ідеалу знання, морального життя, політичного устрою. У світлі побудованого ідеалу формулюються норми діяльності, спрямовані на його досягнення».

Заслуговують на увагу й заклики ряду науковців РАН щодо подолання «самовпевненості філософії», її зарозумілості у ставленні до «низового», ще не просвіченого мислення. Зокрема, наголошувалося, що ідеологія є особливим різновидом суспільної діяльності, спеціалізованим заняттям котрого являється вплив на свідомість людини з метою її уніфікації, приведення у відповідність з інтересами соціуму як цілісності: «ідеологія якраз і орієнтована на те, щоб учити людей, нав'язувати їм деякі спільні для всіх ідеї й цінності». Тобто, йдеться про те, що ідеологія за своїм єством і своїм призначенням претендує на істинність і виступає способом стандартизації мислення в межах спільноти і з метою її збереження: хоч би то був народ, держава, соціальний лад тощо.

Процес реінкарнації ідеології в Російській Федерації стає все виразнішим. Диспутанти РАН застерігали, що було б перебільшенням представляти ідеологію лише в площині того «соціального клею», що забезпечує інтереси соціуму як цілісності. Ніхто не в змозі заперечити й класову сутність цього суспільного феномену: ідеологія є системою ідей чи уявлень, функція котрих полягає у виправданні (легітимації) панування, забезпечення інтересів і прав групи, яка вже володіє примусовими засобами щодо визнання свого панівного становища й правом розпоряджатися ресурсами влади.

Наголошувалося, що ідеологія існує не лише як система ідей, але й в якості системи інститутів: «сюди входять як мінімум: увесь установочний, програмний дискурс влади, інфраструктура ЗМІ й пропаганди, освітні й виховні інституції, інструментарій культурної політики тощо». Тобто, виробництво, обмін і розширене відтворення ідеології обслуговуються справжнім комплексом каналів і мереж, силових структур і органів контролю, бюджетами і кадрами, економікою і правом.

І тут є свої ризики. Все виразнішу загрозу суспільству надає розвиток технологічної бази обробки свідомості. Проповідь змінилася інженерією прополіскування мізків й керованим самонавіюванням: «В арсеналах засобів масового ураження свідомості «м'яка сила» чинить проникаючу дію, що порівнювана з радіацією». У підсумку, зазначали учасники диспуту, на загал складається враження, що в межах держави завжди будуть розвиватися практики ідеологічного впливу елітарної меншості на більшість населення.

Відтак в середовищі науковців РАН було порушено проблему упорядкування взаємовідносин гуманітарних наук (насамперед філософії), з одного боку, й ідеології – з іншого. Йшлося про те, що слід підняти ідеологію на більш значущий рівень – не просто «соціального клею» а й «соціального орієнтиру»: коли людей не влаштовує їх життя, якщо вони хочуть чогось кращого, то вони потребують орієнтир для змін, модель іншого суспільного

устрою. Ці зміни можуть сприйматися і як реформування, і як революційний злам. А це і є ідеологія. Вона націлена на майбутнє, включає в себе програму політичних змін, тобто якийсь утопічний образ майбутнього. І навпаки, ідеологічний застій стає загрозою суспільного поступу – він знаменує собою повну безперспективність, втрату самого смислу усього соціального й політичного життя.

За даних умов вододіл між філософією й ідеологією стає все менш помітним. Так, один і той же текст може тяжіти одночасно до різних полюсів, у тому числі до ідеології й філософії. Це питання не контенту як такого, але інтенції: догматизація «очевидності» робить текст ідеологією, а настанова на критику того ж самого висловлення перетворює акт дії в філософію.

Чи було знайдено й запропоновано якийсь оптимальний варіант новітньої ідеології для Росії? Поки що науковці РАН утримуються від однозначної відповіді. Більше того, зазначалося, що всі ідеології в Росії (чи то слов'янофільська, ліберально-буржуазна чи комуністична) «розвиваються в логіці одного алгоритму – деградації, виродження позитивної, благородної ідеї в репресивну ідеологію. Переймаючись питанням, як і чому це відбувається, важливо розуміти, що репресії не є атрибутом ідеології. Скоріше то є певна самостійна сутність, котра в певний момент спарюється з ідеологією».

Не увінчався успіхом і пошук російськими релігійними філософами так званої «російської ідеї»: «Цей пошук виродився в ідею відособленості Росії від решти світу, її виключності стосовно усіх інших країн і народів. У підсумку під ідеологією у нас стали розуміти не те, що об'єднує людей різних національностей і культур, а що їх розділяє, протиставляє один одному». Філософія ж тим часом грішила просвітницьким самолюбіванням і претендувала на верховенство й панування над будь-якою нефілософською свідомістю й мисленням.

До якої ж думки схиляється спроба пошуку консенсусу щодо оптимізації суспільно-політичного діалогу у Російській академії наук? Насамперед, зазначали виступаючі, в оцінках габаритів і якості ідеологічного процесу залишається ціла низка досить неоднозначних, а то й просто ілюзорних позицій.

Ілюзія перша: «Ми відмінили стару ідеологію»... Положення сумнівне, позаяк ідейна демобілізація – це не опублікування декрету про розпуск ідеократії, а тривала й виснажлива робота: інтелектуальна, моральна, організаційна, політична тощо.

Ілюзія друга: «Ідеологія – неправдива свідомість, яку можна відмінити»... Насправді при ретельному розгляді будь-який антиідеологізм на повірку сам же й виявляється ідеологемою, навіть метаідеологією, часто достатньо розгорнутою й раціоналізованою: «На цьому фоні ідея вилучити ідеологію із суспільного життя й природного повсякденного обігу свідомості видається й зовсім утопічною».

Ілюзія третя: «Ідеологія – є шкідливою свідомістю, яку необхідно відмінити»... Тут домінуюча думка філософського дискурсу звучить так: «Без ідеології, подобається нам це чи ні, немислимі численні базові інститути суспільства і держави».

У процесі обговорення диспутанти дійшли думки, що «варто ставити питання не про кінець ідеології, а про те, яка ідеологія нам потрібна і як можна її напрацювати». Відповідно, з метою оптимізації суспільно-політичного діалогу в суспільстві було запропоновано прийняти до пильної уваги ту точку зору, що жодна викривальна верифікаційна робота не забезпечить знищення ідеологій.

Саме тому слід з самого початку відмовитися: по-перше, від настанови на повну концептуальну дискредитацію, відміну чи заміну впливових ідеологій; а по-друге, від надії на те, що ідеології розпадаються і гинуть разом із зламанною політичною системою, котру вони обслуговували.

Натомість утверджується думка, що без ідеології, подобається це комусь чи ні, немислимі численні базові інститути суспільства і держави. Без ідеології не лише не воює, але і в мирний час розкладається армія. Школа без ідеології немислима: у навчальних текстах і практиках вона неминуче відтворює сурогат ідеології, навіть якщо у самій державі цієї ідеології немає навіть у проекті. Більше того, навіть якщо зняти всі відверто ідеологічні висловлювання, прихована, латентна ідеологія виявить себе в самій фактурі тексту – в корпусі імен і подій, прикладів й ілюстрацій (екземпліфікація), у оповідях й інтерпретаціях (наративи).

І насамкінець, як лише якість знання стає переконанням, системою поглядів, стимулом до об'єднання й дії, всяка «істина» починає жити згідно особливих законів і критеріїв ідеології. В цьому розумінні, зазначають науковці, ідеологія незнищенна.